

Arkeologiske undersøkelser i Tyllidal 1981-1982

En gammel setertuft i Storvollia

Av Sverre Marstrander

Da Ellen Fjeld og jeg holdt på med våre undersøkelser av gropsteinene i Storvollia 1981, ble vi oppmerksomme på en overgrodd tuft omtrent 9 m SØ for gropsteinen på Reitensetra (beskrevet som gropforekomst nr. 4 av Ellen Fjeld.) Det lå nær å tro at det dreiet seg om en setertuft, men den så ikke ut til å ha sammenheng med noen kjent støl fra nyere tid. Dette fikk vi bl.a. bekreftet av en av bygdas eldste, Gina Bergsvenddatter Olsberg, f. 1896, gift Øverby. Faren, Bergsvend Olson Kveberg, kom fra Alvdal og kjøpte i 1871 Olsberg Øvre (Oppstu, gbr. 20, br.nr. 17). Han brukte den øverste setra i Storvollia, hvor gropsteinene nr. 1 og 6 ligger.

For oss sto det som en fristende oppgave å få undersøkt denne tuften som kanskje var av høy alder. Universitetets Oldsaksamling viste sin velvilje ved å stille de nødvendige midler til disposisjon. I utgravningen, som startet 10. august 1982, deltok foruten Ellen Fjeld, hennes foreldre, rådmann Georg Fjeld og hans kone, som gravningsmannskap. Torolv Søgard som er med i styret for Tyllidal Bygdetun ytet oss verdifull hjelp på mange slags vis. Alle viste sin interesse for arbeidet ved å delta uten vederlag.

Tuftene var nesten helt overgrodde med busker og kratt som vi måtte se å få bort, slik at vi kunne komme til med gravningsredskapene våre. Steinene i fundamentmurene ble preparert frem for å få best mulig grunnlag for oppmålingen av tuften (Fig. 1).

Under opprensningen av steinene ble det gjort noen få funn like under overflaten. I NØ hjørne fantes noen beinstumper, trekullbiter og noen skår av glassert leirtøy. (1-3 på planen,

fig. 2). I SV hjørne lå et par små, runde skiver av glimmer-skifter med gjennomboring i midten. De måtte være formet av menneskehånd, men vi klarte ikke å finne ut hva de kunne ha vært brukt til H på planen. I SØ hjørne lå noen små skår av grønnlig glass og glassert leirtøy (5-6 på planen).

Etter opprensningen av murene ble det tegnet en plan over tuften (Fig. 2). Den østre halvdelen ble gravd ut i sin helhet fordi det så ut til at det var her folk hadde holdt til. I det sørøstre hjørne av tuften kom det frem et hellelagt ildsted som var kantsatt med litt større stein (Fig. 3-4). Utenfor ildstedet på nordsiden lå det en del flate heller som tyder på at en del av gulvet i den østre delen av seterhuset hadde vært steinsatt.

At dette var oppholdsrommet for seterfolket viste seg også ved at nesten alle funnene ble gjort her. De fordeler seg nokså jevnt på søndre halvdel ved ildstedet, og på nordre halvdel, særlig i det nordøstre hjørne.

Funnene var nokså beskjedne og spente ikke over noe stort

Setertuftene etter opprensningen, men før utgravingen.

register. De omfattet trekullbiter (7, 8 på planen), glasserte skår av steingods (9, 10, 11, 14 og 16) et lite stykke grønnlig glass (12), en del av et slirebeslag (13) og et stort skår av grovt porselen (15).

Skår av porselen og steingods gir ofte muligheter for datering. Heldigvis ble vi ikke skuffet i vårt håp om at dette materialet kunne gi oss holdepunkter når det gjaldt å finne ut når denne setra var i bruk.

Konservator Inger Marie Lie ved Kunstindustrimuseet i Oslo, som har vært så vennlig å gjennomgå funnene, kunne opplyse at de bl.a. inneholdt følgende grupper:

glassert steingods fra 1800-årene (9) på planen,

glassert steingods med dekor i «flytende blått»

ca. 1850 (10),

glassert steingods med trykkdekor fra tiden omkring

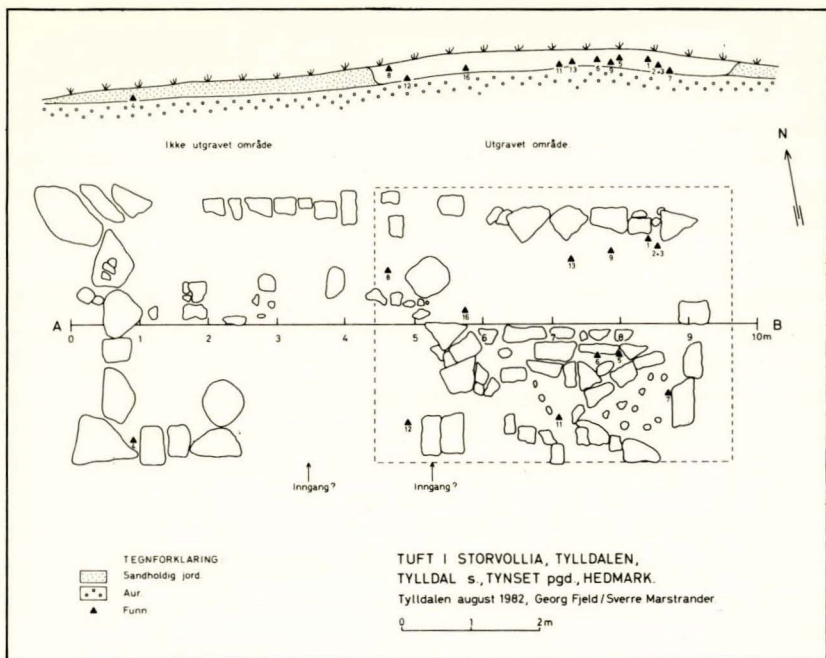
1850 (14),

stort skår av grovt porselen fra 1800-årene (15).

Funnene, sammenholdt med opplysningene om at tuften ikke ser ut til å ha sammenheng med noen kjente støl fra nyere tid, tyder på at den ikke har vært i bruk etter midten av forrige århundre. På den annen side kan ingen av funnene med sikkerhet dateres til 1700-årene. Brukstiden for setra skulle derfor i hovedsaken tilhøre eldre del av 1800-årene. Vi kunne kanskje tenke oss at setra ble nedlagt da Gina Olsbergs far, Bergsvend Kveberg kjøpte Olsberg øvre og begynte å bruke den øverste setra i Storvolla. Men noe sikkert vet vi ikke om dette.

Seterhuset har vært ca. 10 m langt og 4 m bredt. Den østre halvdel, som var oppholdsrom, har vært omtrent 4 × 5 m. Ved søndre langvegg av seterhuset er det et par tydelige forsenkninger i marken som kan tolkes som spor etter innganger. De er markert med piler på planen.

Den østligste av inngangene, med to heller like innenfor «døren» har ført inn til oppholdsrommet med ildstedet. Den andre fører inn til et rom som vi må gå ut fra har vært melkebu. Hvis dette er riktig, kan vi tenke oss en skillevegg med døråpning omtrent midt mellom 4 og 5 m pålene på planen.

Plan over tuften 1:50.

Alt tyder på at denne setra har vært en «fullseter» hvor seterfolket holdt til hele sommeren opptatt med melking og produksjon av smør og ost. Frem til senere del av 1800-årene var smøret uten sammenligning det viktigste seterproduktet. Det var en viktig salgsvare helt til margarinen begynte sin seiersgang i 1870-1880-årene og drev prisene på det ekte smøret ned. Men i den tid «vår» seter var i bruk, var det ennå gode penger å tjene på smøret. Av skummetmelken som ble igjen etter kinningen ble det laget magre oster som hadde liten salgsverdi og for det meste ble brukt i gårdens husholdning.

Fullseterbruk er det vanlige i de store deler av landet hvor en har betegnelsen seter, unntatt på Vestlandet, hvor de bruker ordet *støl*. I Nord-Østerdal har de brukt ordene *voll* og *vang* med samme betydning som seter.

Der hvor de drev fullseterbruk, var det vanlig å ha to rom i seterhuset. Det ene var et oppholdsrom med ildsted som i Nord-Østerdal ble kalt «stova» eller «setret», altså intetkjønnsord!) en eldgammel betegnelse som ellers bare er kjent i Sunnhordland og betyr «huset de satt i». Det andre rommet ble brukt til å oppbevare rømmen og avdrotten i. Det ble for det meste kalt «mjølkebu» eller bare «bua».

Det ser ut som tuften i hovedtrekkene svarer til denne seter-typen. Mjølkebua skulle helst ligge mot nord men ligger her mere mot nordvest og har trolig hatt egen inngang.

Setra som har stått her har sikkert vært et laftet tømmerhus, slik skikken var over mesteparten av landet. Kåre Reiten som eier setra antar, sikkert med rette, at tuften representerer en eldre type seterhus med åpent ildsted i hjørnet og ljoreåpning i taket.

Helt opp til våre dager har de noen steder i landet hatt seterbu med ljore i taket og ildsted midt på gulvet. Men etter hvert er de fleste ombygget med peis i hjørnet og murt skorstein.

Når det gjelder ildstedet viser altså vår tuft et overgangstrinn mellom den åpne åreilden midt på gulvet og det murte ildstedet i hjørnet. Her er hverken spor etter oppmuring eller skorstein. I de eldste seterhusene fikk de lys fra ljore og døråpning. Vinduer fantes ikke, bare glugger. Men hvis setra er fra såpass sen tid som første halvdel av 1800-årene er det rimelig å tenke seg at de i hvert fall har hatt et vindu i gavlveggen inn mot oppholdsrommet. Et lite stykke grønnlig glass (nr. 12 på planen) kan stamme fra en av rutene.

Vi har sett at tuften må tilhøre en seter som trolig har vært i bruk for en 150 år siden. Men med dette er det jo ikke sagt at dette var den eldste setra på stedet.

2 skålgropsteiner i umiddelbar nærhet av tuften (beskrevet som gropforekomst nr. 4 og 7 av Ellen Fjeld) tyder på at setringa der tuften ligger har tradisjoner som går langt tilbake i tiden.

Disse steinene og selvsagt også de andre gropforekomstene i Storbollia kan kanskje fortelle oss noe om setring i forhi-

storisk tid om vi setter dem inn i en større sammenheng.

I Vang i V. Slidre er funnet vanlige samlinger av groper nede i dalsidene nær den gamle bosetningen. De finnes på større og mindre blokker i innmark. Disse gropene er det ikke noe usedvanlig ved, de må ha tilknytning til den gamle gårdsdriften.

Men de feltene som først og fremst interesserer oss ligger i fjellstrøkene. En gruppe finnes ved seterlaget Høgsete ved veien til Tyin. Høyden over havet er ca. 900 m, eller 300 m høyere enn de høyest liggende gårdene. De fleste gropene finnes på blokker spredt ut over en sørvendt stølsvang. 10 av blokkene er helt oversådd med groper. Omtrent i samme høyde, på en halvøy som stikker ut i Flyvatnet i fjellet mellom Hallingdal og Valdres, ligger det en setervoll hvor det i selve vollen ble funnet en skiferhelle med skålgroper. Disse skålgropene må henge sammen med ekstensive driftsformer i det eldste jordbruket som tok sikte på å utnytte saftige fjellbeiter. Det samme bilde gir de gropforekomstene som er funnet i fjellet ovenfor Luster, Lærdal og Borgund i Sogn. I alt dreier det seg om en 70 forekomster, med gropsteiner på støl etter støl i høyder til opp mot 1000 m over havet. Om alle disse gropfeltene gjelder det at de enten ligger i trakter hvor det er eller har vært drevet setring, eller hvor det i gammel tid må ha vært gode betingelser for stølsdrift.

Det er funnet tusenvis av slike groper på bronsealderens helleristningsfelter som for en vesentlig del ser ut til å stamme fra tiden ca. 1100 til ca. 400 f. Kr. Det er en alminnelig oppfatning at gropene likesom de andre motivene på helleristningene på en eller annen måte har sammenheng med en grøderikdomsmagi i jordbruksamfunnet som tok sikte på å sikre gode åringer og vel også trivsel for folk og fe. Vi kan ikke i detalj gjøre rede for de tanker og forestillinger som ligger bak huggingen av gropene på setervollene, men hensikten må trolig ha vært å sikre seg hjelp fra de makter som rådet for alt som vokser og gror, til å få frodige beiter og rikelig avdrott.

Mange har derfor oppfattet gropforekomstene i seterregionen som vitnesbyrd av en form for setring i bronsealderen.

Men her støter vi på den vanskeligheten at huggingen av groper ikke er begrenset til bronsealderen, men har fortsatt langt ned i tiden, i hvert fall ned i folkevandringstiden i 5-6 århundre. Gropene i Storvollia må derfor vurderes på bakgrunn av det funnene ellers kan fortelle om den eldste bosetningen i Nord-Østerdal og særlig i Tyllidal. Fra bygdene fra og med Stor-Elvdal og nordover er det bare funnet et fåtall flintøkser og en og annen slenger av de grove skafthulløksene som gjerne har vært tolket som jordbruksredskaper. Det dreier seg om streiffunn som ikke gir oss grunnlag for å tro at det har vært drevet noe jordbruk av betydning i disse bygdene i tiden før jernalderens begynnelse ca. 400 f. Kr. Et enkelt funn av en liten bronseøks i Trysil kan ikke tillegges noen betydning i denne sammenheng.

Funnene i Nord-Østerdal fra yngre steinalder og bronsealder domineres av oldsaker som har tilknytning til fangst og veiding, først og fremst pilespisser av kvarts og skifer og steinkøller med rundtgående furer for feste av skaftet.

Østre del av tuften etter utgravingen. Til v. det sørøstre hjørne med steinsatt ildsted innrammet av kantstein. Utenfor ildstedet rester av hellelagt gulv.

Men hvordan stiller det seg så med jernaldersbosetningen i Østerdalen? De undersøkelser som er foretatt, har klarlagt det interessante forholdet at den eldste bosetningen er å finne i Nord-Østerdal, ikke som en kanskje skulle vente å finne, lenger sør i dalen. De eldste jernaldersfunnene er å finne i bygdene langs Rena, nord for Storsjøen. Fra gården Lomnes i Ytre Rendal er kommet inn et fint gravfunn med to spyd, en kniv og en saks. Gravgodset med sin kombinasjon av våpen og redskap kan dateres til overgangstiden mellom romertid og folkevandringstid i 300-årene e.Kr.

Men av langt større interesse er den praktfulle draktspennen av forgylt sølv med filigransarbeid som tilfeldig kom for dagen på Fonnås i Øvre Rendal. Den er trolig laget av en fremragende gullsmed i eldre del av 500-årene.

Begge disse funnene må ha en bosetning som bakgrunn. Men vi må tro at det ikke er første generasjonen, de som en gang ryddet gården, som så å si har materialisert seg i disse funnene. Gårdene, som godt kan ha fått samme navn som de har i dag, må være ryddet kanskje 1 eller 2 hundreår tidligere. Det trenges noen generasjoner for å bygge opp den velstanden som Lomnesgraven og Fonnåsspennen vitner om. Det er da kanskje ikke urimelig å tenke seg at de eldste gårdene i Nord-Østerdal ble ryddet i løpet av 2.-4. århundre e.Kr. Det kan vanskelig være et tilfelle at vi nettopp i dette området, men litt lenger nord, i Tyllidal, finner en rekke forekomster av groper på gamle setervoller.

Hvis vi holder fast ved den vanlige definisjonen av setringen som en slags filial av virksomheten på hovedbruket for å utnytte saftige beiter fra gården, forutsetter gropene fast bosetning nede i dalen.

Hvor gammel kan den eldste bosetningen i Tyllidal være? Gropene selv representerer bare meget vide rammer for tidfestingen. Vi kan si med sikkerhet at hugging av groper var ukjent i vikingtiden. Landnåmsfolket på Island praktiserte ikke denne gamle oppskriften på fruktbarhetsmagi. Teoretisk kunne kanskje en og annen ennå hugge groper i 700-årene,

Ildstedet i tuftens sørøstre hjørne.

men i virkeligheten er det all grunn til å tro at gropene på setervollene i Tyllidal er eldre.

Alt taler for at den nyryddingsbølgen som førte til fast bosetting i Rendalsbygdene nord for Storsjøen trolig i 2.-4. århundre, også bredte seg nordover og førte til at de første bønder slo seg ned i Tyllidal. Enkelte andre funn fra utkantbygder i Nord-Østerdal taler for at det mange steder i dette området ble ryddet gårder i de 2-3 første hundreårene etter begynnelsen av vår tidsregning. I denne sammenhengen er det naturlig å nevne 8 små jordblandete røysen ved lille Sølensjø som for få år siden ble undersøkt av Arne Skjølsvold. Gravgodset i en av dem tyder på at den tilhører 2. århundre e.Kr.f. Det ligger nær å tro at disse røysene henger sammen med rydding av nytt land for fast bosetting.

Ser vi alle skålgropene i Storvollia i sammenheng kan det ikke være tvil om at de representerer en setring av et ganske stort omfang fra jernaldersgårdene i Tyllidal. Trolig må vi søke

dem i bakkeskråningene på solsiden hvor jorda drenerte seg selv og hvor frostfaren var mindre enn nede i dalbunnen. Ellen Fjeld har pekt på at den jernalderbosetningen som det er mest sannsynlig å tenke seg som basis for setringen i Storvollia, kan ha ligget i Olsberggrenda. Når en kommer opp fra Olsberg må den solvendte Storvollia naturlig peke seg ut som det beste stedet for setring.

Studiet av skålgropene på setervollene i Tyllidal har betydning langt utover det lokale. Vi har høstet ny viten om den eldste bosetningshistorien i en av Østlandets store dalfører samtidig med at det er kastet nytt lys over seterbrukets historie.

La oss håpe at nye funn kan utfylle det nokså skissemessige bilde vi har kunnet gi av den eldste bosetningen og det seterbruket som utviklet seg i Tyllidal.

Litteratur

- A. W. Brøgger: Jernet og Norges økonomiske historie, Avh. utg. av Det norske videnskapsakademi i Oslo 1940. II No. 1.
- Johs. Bøe: Høyfjellsristninger i Luster i Sogn. Viking 1944.
- Arne Lie Christensen: Et seterbrukslandskap i Nord-Gudbrandsdalen. Riksantikvarens rapporter 6. Øvre Eik 1982.
- Engebret Eggen: Tyllidalen-Brydalen bygdebok. Trondheim 1957.
- Bjørn Hougen: Fra seter til gård. Oslo 1947.
- Sverre Marstrander: Østfolds jordbruksristninger. Oslo 1963.
- Lars Reiton: Til seters. Norsk seterbruk og seterstell. Oslo 1976.